

Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Fiillerde Olumsuzluk Kategorisi

Aynur Öz

Özbek Türkçesi gramerlerinde olumluluk *bolışlilik*, olumsuzluk ise *bolışsizlik* terimiyle ifade edilmekte ve hareketin tasdiğini bildiren şekil olumlu, hareketin inkârını bildiren şekil ise olumsuzluk olarak tanımlanmaktadır (Hacıyev 1973: 103; Gulamov 1954: 7).

Olumluluk ve olumsuzluk, fiil türünün kendine özgü özelliklerinden biridir. Her fiil, ya olumlu ya da olumsuz bir özelliğe sahiptir. Fiillerde olumluluğu ifade eden özel bir ek veya yapı yoktur. Olumsuzluk ise özel ekler ve yapılarla ifade edilmektedir:

U üyidân çıqışi bilân telbâdek kâlâvlâb Dildârniñ üyigä qarâb çâpdı. “O, evden çıkar çıkmaz deli gibi alevlenip Dildar’ın evine doğru koştu.” (Seid Ahmed 1996: 14).

U hâr vaqt dälädä yâşägäni üçün Nuriniñ toyi toyrısida heç nimä eşitmägän edi. “O, her zaman tarlada yaşadığı için Nuri’nin düğünü hakkında hiçbir şey duymamıştı.” (Aybek 1980: 78).

Bu çalışmada fiillerde olumsuzluğu sağlayan ek ve yapılar ele alınmaya ve olumsuzluk ekinin kelime yapımındaki rolü üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Özbek Türkçesi edebî dilinde fiillerde olumsuzluk, *-mä* eki, *-emäs*, *yoq*, *nä* gibi yapılarla birlikte vurgu ve tonlama ile sağlanmaktadır.

-mä eki: Bu ek, sadece fillere gelmesi ve olumsuzluk yapımında kullanılan diğer yapılardan kullanım dairesinin genişliği ile ayrılmaktadır. Bütün çekimli ve çekimsiz fillerde olumsuzluk, bu ek yardımıyla yapılmaktadır:

Bir qoli mäyib bolgäni üçün uni hârbıy xızmatgä âlışmädi. “Bir kolu sakat olduğu için onu askere almadılar.” (Seid Ahmed 1996: 7).

Ötgän küniñni unutmä, eski çarıñni quritmä! “Geçmiş gününü unutma, eski çarını kurutma.” (Atasözü)

-mä eki, geniş bir kullanıma sahip olmasına rağmen maksat zarf fiilinde kullanılmaz. Bu yapıda olumsuzluk, fiilin olumsuz şekliyle, *äytgäni kelmädi* veya *emäs* yardımıyla *äytgäni kalgän emäs* şeklinde ifade edilir (Hacıyev 1973: 103).

Müstakil fiillerde *-mä* ekinin kullanımında bir farklılık yoktur. Ama *ana fiil* + *yardımcı fiilden* oluşan birleşik fiillerde olumsuzluk ekinin kullanımı üç şekilde olmaktadır:

1. Olumsuzluk bildiren *-mä* eki, ana fiile eklenir:

Köpdän beri şundäy. Qoli işgä barmäy qalgän. "Çoktan beri böyle. Eli işe varmıyor." (Abdullahanov 1988: 3).

Oyının āxırı şu boldi. Üç-tört kün ākäsiniñ közigä körinmäy qoyä qälädi. "Düşüncesinin sonu şu oldu. Üç dört gün ağabeyinin gözüne görünmez, olur biter." (Seid Ahmed 1996: 13).

2. Olumsuzluk bildiren –mä eki, yardımcı fiile eklenir:

Birdän hoñrāb yıñlāb yubardı. Dilidägi gäplärni öpkäsi tolīb ketgänidän äytä ālmäsdi. "Birden hüngür hüngür ağlayıverdi. İçi çok dolduğundan gönlündeki sözleri söylemezdi." (Seid Ahmed 1996: 18).

(Nebi) *-Meni keçiräsiz, açırını äytsäm, sizniñ bu fikriñizgä sirä qoşilä ālmäymän. "Nebi) –Beni affedin, doğrusunu söyleyecek olursam, sizin fikrinize hiç katılmıyorum."* (Yakubov 1993: 113).

3. Olumsuzluk bildiren –mä eki, hem ana fiile hem de yardımcı fiile eklenebilir. Bu durumda olumsuzluk değil, kesin bir şekilde olumluluk ifade edilir:

(Häkimbâyvāççä) *–Dädä, endi paxtä zavod qurmäsäk bolmäydi. Mādāmiki, paxtäci boldik, zavodsiz ilāc yoq. "Hekim bey) –Baba, şimdi pamuk fabrikası kurmazsak olmaz. (Mutlaka kurmalınız.) Mademki pamuk tüccarı olduk. Fabrikasız olmaz."* (Aybek 1980: 72).

Öçäkişgän it qāpmäy qoymäs. "İnatlaşan köpek ısırmadan bırakmaz." (Kesin ısırrır.) (Atasözü)

Olumsuzluk eki, ana fiil + yardımcı fiilden oluşan birliklerin bütününde genellikle yardımcı fiile eklenmektedir. Ancak, *ket-, taşlā-, yubār-* yardımcı fiillerine –mä olumsuzluk eki eklenmemektedir. *Ket-, taşlā-, yubār-* fiilleri, hareketin güçlüüğünü ifade ettiğinden, *issib ket-, issib ketmädim, buzib taşlādi- buzib taşlāmādi, maqtāb yubardı- maqtāmāy yubardı* örneklerinde ana fiildeki hareket inkâr edilmez, *ket-, yubār-* fiillerindeki anlam inkâr edilir (Hacıyev 1973: 104).

–mä ekinin çekimli ve çekimsiz fiillerde olumsuzluk bildirmerinin en önemli yolu olduğu yukarıda belirtilmişti. –mä olumsuzluk eki eklenen fiiller, kullanımda başka anlamlar da ifade edebilir. Bunu bağlamdan ve vurgudan anlamak mümkündür.

1. –mä eki eklenen fiil, tahmin, şüphe gibi anlamlar da bildirebilir:

Tursunbây qayaqlärdä yürgän ekän? Ketär āldidä İkrāmcan uni bayrigä bäsālmādi. Bu künlär diligä ārmān bolīb qālmāsin işqilib. "Tursun, nerelerde geziyor acaba? Giderken İkramcan, onu bağrına basamadı. Bu günler, içine dert olmasın sakın. (Dert olmuş da olabilir.) (Seid Ahmed 1996: 38).

Bu yer kütübxānā bolmāsin. "Burası kütüphane olmasın. (Kütüphane de olabilir.)

2. Bazen –mä eki eklenen fiil, olumlu bir anlam da bildirebilir.

(Äsrārä) *–Mengä qarä, ketmä. Qāçgän bilän dārdiñ yengillāşmäydi. Öziñni işgä ur. İş bilän*

âvunäsän. İş kimläрни âvutmägän. “(Esrare) –Bana bak, derdin hafiflemez. Kendini işe ver. İşle teselli olursun. İş, kimleri teselli etmedi. (Pek çoğunu teselli etti.)” (Seid Ahmed 1996: 19).

3. –mä olumsuzluk eki üzerine şart fiil eki getirildiğinde;

a. Olumsuzluk daha da vurgulu ifade edilmiş olur:

-Ulusniñ şori qursin!-dedi Tâhir.

-Käsâfât pādşālär uruşmäy turälmäsä.

“-Zavallı halk! dedi Tahir, kötü padişahlar savaşmadan duramuyor.” (Kadirov 1988: 3).

b. Nâhât kelimesi ile birlikte kullanıldığında olumsuzluk ile birlikte hayret ve şaşkınlık bildirir:

Tâhir âdâmlärniñ hâr birini sinçiklâb közdän keçirdi. Nâhâtki ulärniñ âräsidadâ Râbiyâni körgän-bilgän birärtä âdâm bolmäsä? ‘Tahir, adamların her birini dikkatle gözden geçirdi. Nasıl olur da onların arasında Rabiya’yı gören bilen bir tane bile adam bulunmaz?’ (Kadirov 1988: 106).

(Bâbur) – İniñiz pādşâh bolä turib, nâhâtki sizgä yârdäm berälmäsä? ‘(Babur) – Kardeşiniz padişah olup, nasıl olur da size yardım edemez?’ (Kadirov 1988: 177).

-mä olumsuzluk ekinin kelime yapımında özellikle sıfat yapımında işlek bir yol olduğu söylenebilir. Olumsuz sıfat fiil eki –mäs fiil kök ve gövdelerine eklenerek sıfatlar, özel ve cins isimler yapmıştır:

Sıfatlar:

âdâmsevmäs ‘insan sevmeyen’: *âdâmsevmäs kişi* ‘insan sevmeyen kişi’, *bitmäs-tügänmäs* ‘bitmez tükenmez’: *bitmäs-tügänmäs yol* ‘bitmez tükenmez yol’, *buzilmäs* ‘bozulmayan’: *buzilmäs dostlik* ‘bozulmayan dostluk’, *bükilmäs* ‘güçlü’: *bükilmäs irädä* ‘güçlü irade’, *âcrämäs* ‘ayrılmayan’: *âcrämäs dost* ‘ayrılmayan dost’, *hârmäs* ‘yorulmayan’: *hârmäs kişi* ‘yorulmayan kişi’, *xuşyâqmäs* ‘tembel’: *xuşyâqmäs âdâm* ‘tembel adam’, *qaytmäs* ‘cesur’: *qaytmäs âdâm* ‘cesur adam’, *qorqmäs* ‘cesur’: *qorqmäs âdâm* ‘cesur adam’, *ölmäs* ‘ebedî’: *ölmäs äsârlär* ‘ebedî eserler’, *ölmäs-yitmäs* ‘ebedî’: *ölmäs –yitmäs äsârlär* ‘ebedî eserler’, *ötmäs* ‘bıçak için kör’: *ötmäs piçâq* ‘kör bıçak’, *özgärmäs* ‘değişmez, kesin’: *özgärmäs qânun* ‘değişmeyen, kesin kanun’, *sezilmäs* ‘anlaşılmayan’: *sezilmäs istehzâ* ‘anlaşılmayan alay’, *sezilär-sezilmäs* ‘anlaşılmayan’: *sezilär-sezilmäs şâbädä* ‘hissedilmeyen esinti’, *tâpilmäs* ‘nadir’: *tâpilmäs mâtâ* ‘nadir şey’, *tebsä-tebränmäs* ‘vurdumduymaz’: *tebsä-tebränmäs âdâm* ‘vurdumduymaz adam’, *yengilmäs* ‘yenilmez’: *yengilmäs küç* ‘yenilmez güç’, *yeb toymäs* ‘obur’: *yeb toymäs bälä* ‘obur çocuk’, *yetär-yetmäs* ‘az miktarda’: *yetär-yetmäs buğday* ‘az miktarda buğday’.

Özel isimler:

Elämäs ‘erkek ismi’, *Eslämäs* ‘erkek ismi’, *Qaytmäs* ‘erkek ismi’, *Ölmäs* ‘erkek ve bayan ismi’, *Ölmäsây* ‘bayan ismi’, *Ölmäsxân* ‘bayan ismi’, *Säidölmäs* ‘erkek ismi’, *Tälämäs* ‘bayan ismi’, *Täymäs* ‘erkek ismi’.

-mäs ekiyle *päşşäqonmäs* ‘dikenli ve güzel kokulu çiçekleri olan bir bitki’, *indämäs* ‘sessiz’ gibi cins isimler ve *yüz körmäs bol-* ‘görülemeyecek kadar kötü olmak’ fiili de yapılmıştır.

emäs: Fiillerde olumsuzluk ifade etmenin bir başka yolu er- fiilinin olumsuzluk eki -mä ile birleşip oluşturduğu *ermäs > emäs* şeklidir. Bu şekil, hem fiillere hem de isimlere gelerek inkâr bildirmektedir. *Emäs*, olumsuzluk dışında başka bir anlam ifade etmez ve çekimli fiillerden sadece -gän ekiyle yapılan uzak ötgen zaman ve -mâqçi ekiyle yapılan maksad fiilinin olumsuz şeklini yapmak için kullanılır:

(Abdüşükür) –Men sizgä köp däfä gäpirsäm häm, jälibä maqsädimni häli tüşüntirişgä *muvaffağ bolgän emäsmän*. “Ben size çok defa söylesem de galiba henüz amacımı anlatmada başarılı olmuş değilim.” (Aybek 1980: 86).

... polät sändiqdä Xänzädä begimniñ suräti bärliğini ulärgä häm äytmädi. Bu sirni u heç kimgä *bildirmäqçi emäs edi...* “...çelik sandıkta Hanzade Sultan’ın resmi olduğunu onlara da söylemedi. Bu sırrını hiç kimseye söylemek istemiyordu...” (Kadirov 1988: 16).

emäs şekli, sadece fiillere değil, isimlere de gelebilmektedir:

(Äkbär) – Mäzax qıläyäpsänmi? Keçäginä tuxumdän çıqqan *cöcümässän-ku?* ‘(Ekber) – Dalga mı geçiyorsun, çünkü çocuk değilsin ya?’ (Abdullahanov 1988: 18).

emäs şekli, e’nin düşmesiyle ekleşir ve çekimli fiile ya da isme birleşik yazılabilir: *körgän emäsmän > körgänmäsmän, yaxşı emäs > yaxşımäs*.

Men häm Änabibi’ni kättä qılämän deb ümrimniñ yigirmä yılını bekniñ ästänäsigä tökkänmän. Dädäni *yämänlämäqçimäsmän*. “Ben de Anabibi’yi büyüteyim diye ömrümün yirmi yılını beyin eşigine feda ettim. Babanı kötülemek istemiyorum.” (Askad Muhtar 1982: 32).

Hareket ve hadise, kıyasen alınıp, birincisinin inkârını ifade etmek için *emäs* kullanıldığında, ikinci hareketin inkârı değil, birinci cümledeki hareketin inkârı ifade edilir:

Hämmäsi uruy äyirsä, *birläşiş emäs*, tozib ketiş heç gäp emäs. “Hepsi soy ayrımı yaparsa, birleşme değil, ayrılma kaçınılmazdır.” (Askad Muhtar).

Bu durumda *emäs*, fiilin çekimli şekilleriyle de kullanılabilir:

Häci xälä *indämäsdä emäs*, başdä yırladı, sıqtadı, qarşilik qılğan çärläri häm boldi. “Hacı teyze sesini çıkarmadı değil, başta ağladı, sızladı, karşı olduğu zamanlar da oldu.” (M. İsmailiy) (Hacıyev 1973: 105).

Şähär üzrä qanät yäzğan xavf-xatär säbäbmä, qaländärlärniñ cüzävö bilän hu-huläb zikr tüşişlärä vähimäli tüyülär, göyä ulär ällägä hämdu sänä *oqmäqdä emäs*, bilaks, kimgädir tähdid qılmäqdä edilär. “Şehrin üzerine kanat geren tehlike yüzünden mi neden, dervişlerin heyecanla hu hu diyerek zikretmeleri, korkunç gelir, sanki Allah’a hamd ve sena okumakta değil, tam tersine birisini tehdit etmekteydiler.” (Yakubov, 1986: 6).

Yok: Özbek Türkçesi edebî dilinde yok, olumsuzluk ifade eden emäs gibi hem isimlerde de hem de fiillerde inkâr için kullanılmaktadır. Yok, sadece –gän eki ile yapılan uzak ötgen zaman ve –yâtgän eki ile yapılan fiil şeklinin olumsuzunu yapmak için kullanılır. Bu kullanımda –gän ve –yâtgän’den sonra iyelik ekleri getirilir. Yok, kelime anlamını kaybetmediğinden olumsuzluk, -mä ekine göre daha vurgulu olarak ifade edilir:

Fâyâdâni tülki baqqâl urdi. Vây härâmi nâinsâf! Men bundây moltânini sirä körgänim yoq edi. “Kârı, tilki bakkal aldı. Vay haydut, vay insafsız! Ben böyle hilekârı hiç görmedim.” (Aybek 1980: 40).

(Risälât) –Buni heç kim tältäytirgäni yoq edi. Özi üç-tört kündän beri jalätirâq bolib yürübdı. “(Risalet) –Bunu hiç kimsenin nazlandırdığı yok. Kendi kendine üç dört günden beri bir tuhaf hâlde geziyor.” (Seid Ahmed 1996: 20).

Fiilin –gän ile yapılan şekli ve şahıs eklerinden sonra –çä eklendiğinde iş ve hareketin belli bir derecesinin gerçekleşebildiğini, ancak bunun hareketin tamamı olmadığını bildirir:

(Räsulcân) –U yâqlärgä häli ülgürgänimçä yoq. Başqa hämmä xocülikläрни äylänib çıqdim. “(Resulcan)– O taraflara henüz yetişemedim. Başka bütün işletmeleri dolaştım.” (Abdullahanov 1988: 18).

Yok kelimesi, olumsuz bir cümlede kullanıldığında olumsuzluk değil, olumluluk daha kuvvetli bir şekilde ifade edilir:

Lekin tarixiy äbidälärgä birân belgi qoyilmägäni rayon ziyälilärini räncitmäy iläci yoq. “Ama tarihî abidelere herhangi bir işaret koyulmaması, bölge aydınlarını incitmeden bırakmaz. (Mutlaka incitir.)” (Mirmuhsin 1989: 182).

Yok kelimesinin –gän ve yâtgän ekiyle yapılan fiil şekillerinin inkârını bildirdiği yukarıda belirtilmişti. Ancak bazı durumlarda –ä ile yapılan *hazirgi kelesi zamanın* da olumsuzluğunu bildirebilir:

Äkbär toppä-to’ri Rayicrakomgä bârib, arxitektör-lär bölimini başqara başläydi Bu birävgä yâqadi, birävgä yoq. (Birävgä yağmıydu.) “Ekber, dosdoğru Bölge İcra Komitesi’ne gidip Mimarlar Bölümü’nü yönetmeye başladı. Bu, bazılarının hoşuna gider, bazılarının gitmez.” (Abdullahanov, 1988: 19).

Nä: Özbek Türkçesi edebî dilinde bu şekil, tekrar olarak kullanıldığında fiillerde olumsuzluğu bildirmektedir. Diğer olumsuzluk bildiren yapı ve eklerden farklı olarak nä, kelimeden önce gelmektedir:

Men qışlânmizniñ ertängi qıyâfäsini oyläymän, ägäyni,-dedi u qızıñib,-bu fikr tinçlik bermäy qoygän. Nä uyqumda äräminim bâr, nä ongimdä... “Ben, köyümüzün sonraki görünüşünü düşünüyorum, arkadaş dedi o, heyecanla. Bu düşünce rahat vermiyor. Ne uykumda huzurum var, ne uyanırken...” (Abdullahanov, 1988: 20).

(Ä’zämçân) –Ähmâq. Sengä kim qoyıbdı içiñni! –Äpäsiğä tä’nä qıldı. –Uni räsvä qılıbsızlär. Nä gäpgä kirädi, nä iş buyursän qıladi. “(Ezamcan) – Ahmak. Sen kim içmek kim!

Ablasına sitem etti, onu rezil etmişsiniz. Ne lâf dinliyor, ne iş buyursan yapıyor.” (Seid Ahmed 1996: 20).

Bazı kaynaklarda inkâr bildiren *nä* kullanıldığında fiilin olumlu olması gerektiği belirtilse de bu kesin bir kural değildir. Çoğunlukla *nä* ile birlikte fiil olumlu olur ama olumsuz kullanıldığı durumlar da vardır:

Çıırquvuddä ädämlär beş kündän beri nä işgü çıqâlmây, nä uxlâlmây dengiz yâqasidä üymälişädi. “Çıırkuvuk’da insanlar beş günden beri ne işe çıkıyor, ne uyuyor, deniz boyunda toplanıyorlar.” (Askad Muhtar) (Hacıyev 1973: 111).

Özbek Türkçesi edebî dilinde olumsuzluk ifade etmede yukarıdaki ek ve yapılar dışında soru bildiren yapılar ile tonlama da çok önemlidir. Soru bildiren yapıların bazıları, her ne kadar olumlu olsa da olumsuzluk bildirmektedir:

Qaysi küni ânäsi erin Täcistikängä ketibdi, deb gäp täpib keldi. “Nimä bir säfür gastrolgä barmäsä, biräv urişärmidi?” “Bir gün annesi, kocan Tacikistan’a gitmiş diye bir lâf getirdi. “Ne yani, bir sefer turneye gitmese birisi kavgaya mı eder? (Etmezler.)” (Haşimov 1992: 111).

(Risälät) –Ertämi-indin Dildär älbättä ketädi. Bisät-baçalini şipirib, üyni şipşiydäm qilib ketädi. Yâş ümrini bevälikdä xazân qılärmidi? “(Risalet) – Yarın birgün Dildar, mutlaka gider. Çeyizini meyizini toplayıp, evi boşaltıp gider. Genç ömrünü dullukla hazan eder mi? (Etmez.)” (Seid Ahmed 1996: 27).

Sonuç olarak, Özbek Türkçesi edebî dilinde olumsuzluk ifade eden şekiller, çok olmakla birlikte bir sistem oluşturanlar, *-mä, emäs* ve *yok* gibi ek ve yapılarıdır. *-mä* eki, çekimli ve çekimsiz fiillerde olumsuzluğu bildirirken yanı sıra kelime yapımında özellikle sıfat yapımında da işlek sayılabilir. Yok ve emäs, hem fiillerde hem de isimlerde olumsuzluğu ifade etmekte ve leksik anlamını kaybetmediğinden olumsuzluğu daha vurgulu olarak bildirmektedir.

Kullanılan transkripsiyon işaretleri:

å :	Yuvarlak söyleyişe meyilli /a/ sesi.	x :	Gırtlak /h/ sesi
e :	Kapalı /e/ sesi.	γ :	Art damak /g/ sesi.
ä :	Açık /e/ sesi..	q :	Art damak /k/ sesi.
		ñ :	Nazal /n/ sesi

Kaynaklar

- ABDULLAHANOV, C., (1988). *Hanedan*, Taşkent.
 ASKAD, M., (1982). *Çınar*, Taşkent.
 AYBEK, (1980). *Kutlug kan*, Taşkent.
 BEGMATOV, E., (1991). *Özbek isimleri*, Taşkent.
 ERGİN, M., (1997). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
 FAHRİ, K. vd., (1957). *Hazirgi zeman özbek tili*, Taşkent.
 GULAMOV, E., (1954). *Fe’l*, Hazirgi zeman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent.

- HACIYEV, A., (1973). *Fe'l*, Taşkent.
- , (1985). *Lingvistik terminlarning izahli lugati*, Taşkent.
- HASHIMOV, Ö., (1992). *Behar kaytmeydi*, Taşkent.
- KADIROV, P., (1988). *Yulduzli tünler*, Taşkent.
- KOKLYANNOVA, A. A., (1963). *Kategoriya vremeni v sovremenom uzbekskom yazıke*, Moskova.
- KUNGUROV, R., TIHANOV, A., (1969). *Obratny slovar uzabeskogo yazıka*, Semerkant.
- KONONOV, A. N., (1960). *Grammatika sovremenno uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Moskova – Leningrad.
- MIRMUHSIN, (1989). *İldizler ve yepprakler*, Taşkent.
- MIRZAYEV, M., vd., (1970). *Özbek tili*, Taşkent.
- Özbek tili grammatikasi I*, (1975). Taşkent.
- Özbek tilining izahli lugati I-II*, (1981). Moskova.
- SARIMSAKOV, B., vd., (1984). *Özbek halk makalleri*, Taşkent.
- SEİD AHMED (1996). *Ufk*, Taşkent.
- SÜLEYMANOV, A. H., vd., (1962). *Fe'l zamanleri*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş., vd., (1980). *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- TURSUNOV, U., vd., (1992). *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- YAKUBOV, A., (1986). *Ulugbek hazinesi*, Taşkent.
- YAKUBOV, N., (1993). *Can*, Taşkent.